

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Freud uitgeven

Greven, E.J.

Citation

Greven, E. J. (2006, November 1). *Freud uitgeven*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4963>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4963>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

3

Freud en uitgeverij S.C. van Doesburgh

Het Nederlandse (vak)publiek maakte voor het eerst kennis met Freud en de psychoanalyse via uitgeverij Van Doesburgh, een wetenschappelijke uitgever gevestigd in Leiden. Deze uitgever verzorgde de allereerste Nederlandse boekuitgaven van Freud. De rol van een professionele, wetenschappelijke uitgeverij als Van Doesburgh is van groot belang geweest bij de erkenning van Freuds ideeën in Nederland. In 1912 verscheen *Over Psychoanalyse* en het jaar daarop volgde *De droom als uiting van het onbewuste zieleleven*. Midden in de Eerste Wereldoorlog bracht Van Doesburgh ook nog Freuds *Beschouwingen over oorlog en dood* (1917) uit. De uitgaven werden een warm hart toegedragen door een aantal zenuwartsen, die al vroeg in Freud en de psychoanalyse geïnteresseerd waren geraakt. Gerbrand Jelgersma, hoogleraar psychiatrie aan de universiteit van Leiden, was een belangrijke schakel in de receptie en verspreiding van Freuds gedachtegoed.

PIONIERSTIJDPERK VAN DE NEDERLANDSE PSYCHOANALYSE

Rond 1900 ontstond er in Europa meer aandacht voor de zogenaamde ‘zenuwlijders’. De ziekte ‘neurasthenie’ — met als kenmerk onverklaarbare lichamelijke verschijnselen en vermoeidheid — raakte alom bekend in medische kring. Er verzezen naast de krankzinnigeninrichtingen nu ook sanatoria voor hysterische patiënten. In Nederland stichtte men bijvoorbeeld in 1903 ‘Rhijngeest’, een dependance bij de bekende krankzinnigeninrichting ‘Endegeest’ te Oegstgeest. Als behandeling kreeg deze categorie patiënten veelal rust voorgeschreven, naast hydrotherapie (baden).

Pionierstijdperk van de Nederlandse psychoanalyse

Het ligt voor de hand dat met de toegenomen belangstelling voor psychische aandoeningen ook de ideeën van Freud op ruime schaal ingang vonden. Dat men zich als zenuwarts tot Freuds psychoanalyse wendde, was toen echter niet vanzelfsprekend. Freud was op dat moment nog niet algemeen bekend en op het Internationale Congres voor Psychiatrie en Neurologie dat in 1907 in Amsterdam gehouden werd was Freud zelf niet aanwezig. Hij werd vervangen door Jung, maar deze kreeg, waar het de freudiaanse zaak betrof, hoofdzakelijk grote tegenwerking en kritiek te verduren. Wel gaf het gerespecteerde vakblad *Psychiatrische en Neurologische Bladen* in 1908 een uitgebreid verslag van het congres. Daarnaast besprak de Amsterdamse hoogleraar neurologie Cornelis Winkler in 1904 de *Traumdeutung* van Freud in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*.¹ Ook was er een groep Nederlandse zenuwartsen die mogelijkheden zag in Freuds psychoanalyse, zoals Johan Stärcke en zijn broer August, Jan van Emden en Albert Willem van Renterghem en de psychiaters Leendert Bouman, Johan van Ophuijsen en Arie van der Chijs. In zijn overzicht over de psychoanalytische beweging schrijft Freud in 1914 over hen:

‘In Nederland vond de analyse al vroeg ingang door persoonlijke connecties; Van Emden, Van Ophuijsen, Van Renterghem [...] en de beide Stärckes zijn daar met succes theoretisch en praktisch actief.’²

De psychoanalytische leer van Freud trok steeds meer de belangstelling en in medische kringen kon men niet meer om Freud heen. De inmiddels opgelaaide discussie over Freud en zijn gedachtegoed mondde in 1912 uit in een uitgebreide vergadering over de psychoanalyse in de ledenvergadering van de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie en Neurologie.

Er verschenen bovendien steeds meer artikelen en boeken over de psychoanalyse. Dit vond hoofdzakelijk plaats in de medische vakpers. Uitingen of berichtgevingen over Freud vonden voor 1915 amper plaats via de algemene reguliere perskanalen. Van Renterghem publiceerde in 1913 *Freud en zijn school. Nieuwe banen der psychologie*,³ waarin hij Freuds theorie toegankelijk uitlegde.

August Stürcke vertaalde in 1914 twee artikelen van Freud: *De sexuele beschavingsmoraal als oorzaak der moderne zenuwzwakte en Dwanghandelingen en godsdienstoefening*, die samen uitgegeven werden in de destijds bekende reeks *Zenuw- en zieleleven*.⁴ Ook schreef hij het belanghebbende artikel 'Psychoanalyse vanuit theoretisch standpunt'.⁵ De zenuwarts L. Bouman legde in een zeer uitgebreid artikel in *Psychiatrische en Neurologische Bladen* de leer van Freud uit⁶ en zijn collega W.P. Wolffensperger deed in 1913 hetzelfde voor de droomtheorie van Freud in het blad *Medische Revue*.⁷

Ook trokken boeken van andere psychoanalytici de aandacht, zoals *Die psychoanalytische Methode* van de Zwitserse theoloog Oskar Pfister.⁸ Johan Stürcke vertaalde in 1914 een boek van de Duitse psychoanalyticus Karl Abraham: *De droom en de mythologie*.⁹ Een grote stimulans voor de verdere ontwikkeling en verspreiding van Freuds gedachtegoed in Nederland kwam echter van een man die zich schoorvoetend tot de psychoanalyse had bekeerd en die Freud nog nooit persoonlijk had ontmoet: de psychiater Gerbrand Jelgersma.

AANVAARDING VAN DE PSYCHOANALYSE: GERBRAND JELGERSMA

Van anatomie tot psychologie

Gerbrandus Jelgersma (1859– 1942) vormt een belangrijke factor wanneer het gaat om de erkenning van Freuds ideeën. Met recht noemt Brinkgreve Jelgersma een steunpilaar voor de psychoanalyse en een tussenfiguur in de receptie van de psychoanalyse: als vooraanstaand wetenschapper attendeerde hij andere psychiaters en studenten op het werk van Freud en zorgde er mede voor dat de psychoanalyse zich in Nederland met goedkeuring kon verspreiden.

Jelgersma, afkomstig uit een Noord-Brabants predikantengezin, koos voor een studie geneeskunde in Amsterdam. Het geloof had hij geheel vaarwel gezegd, en dat verklaart mogelijk waarom hij later zo geïnteresseerd raakte in het verband tussen religiositeit en psychose. Tijdens zijn studentenjaren was hij bevriend met

onder anderen de ‘Tachtigers’ Frederik van Eeden, Willem Kloos, Herman Gorter en Willem Witsen.¹⁰ Jelgersma had zelf Willem Kloos in 1895 in zijn sanatorium opgenomen, nadat deze in een delirium was beland. Kloos vertrok echter stiekem uit de kliniek, waarna Jelgersma zijn beklag deed in een brief aan Willem Witsen: ‘Kloos was een dronkaard van de ergste soort, die de geestelijke en lichamelijke degeneratie en tekenen daarvan in overvloed bij zich droeg.’¹¹ Met Van Eeden zou hij lang contact houden; hij correspondeerde veelvuldig met hem. Zo vroeg Jelgersma zijn collega-psychiater wel eens om advies over zijn patiënten, zoals onder andere blijkt uit een brief van 1913, waarin hij de casus ‘mevrouw Van Dorp’, die aan hysterische verschijnselen leed, aan Van Eeden voorlegde.¹²

Al vroeg in zijn loopbaan toonde Jelgersma grote belangstelling voor de anatomie van de hersenen. Deze interesse, die hij zijn hele leven zou houden, mondde in 1931 uit in de publicatie van zijn beroemde *Atlas anatomicum cerebri humani*.¹³ Zijn passie voor hersenonderzoek kon de jonge Jelgersma uitleven in het gesticht Meerenberg in Santpoort, waar hij in de jaren 1884-1894 als prosector anatomisch en fysiologisch onderzoek verrichtte. Tegelijkertijd ontwikkelde hij in deze tijd een interesse voor de forensische psychiatrie en criminologie. Misdadigers moest men volgens Jelgersma begrijpen in plaats van louter te veroordelen — een voor die tijd baanbrekende gedachte. Na tien jaar gewerkt te hebben in Meerenberg verruilde Jelgersma deze plek voor een functie als geneesheer-directeur van een zenuwinrichting in Arnhem, de Vogel- en Plantentuin. Hier raakte Jelgersma vooral geboeid door de ziekte histerie. Hij schreef in deze jaren een belangrijk overzichtswerk over de neurose, het *Leerboek der functionele neurosen* (1897), het eerste Nederlandse studieboek over dit onderwerp.¹⁴ Jelgersma stelde zich steeds meer open voor een meer psychologische zienswijze van zenuwlijders en raakte de mening toegedaan — onder invloed van onder anderen Janet — dat er zich mogelijk onbewuste processen in de menselijke geest afspeelden. Hij ontwikkelde in dit verband eigen noties als ‘idée fixe’ — een obsessionele onbewuste dwanggedachte voorkomend bij hysterische patiënten. Het belang dat Jelgersma hechtte aan de psychologie is terug te zien in

zijn inaugurale rede *Psychologie en pathologische psychologie*, die hij in 1899 uitsprak ter gelegenheid van zijn benoeming tot hoogleraar in de psychiatrie aan de Rijksuniversiteit Leiden. Maar de algemene strekking van zijn betoog was toch dat de psychiatrie in hoofdzaak een medische, natuurwetenschappelijke wetenschap was, en geen geesteswetenschap. Daarom ergerde Jelgersma zich zo enorm aan de Leidse hoogleraar wijsbegeerte G. J. P. J. Bolland (1854–1922). Deze had het namelijk aangedurfd om Jelgersma's inaugurele rede te betwisten en had Jelgersma uitgedaagd voor een openbaar debat. Bolland, eigenzinnig autodidact op het gebied der filosofie, was een aanhanger van de metafysica en een fervent hegeliaan. Hier moest Jelgersma als positivist en empirist niets van hebben. Jelgersma ging echter niet in op de Bolland's provocatie, hij vond deze 'onkiesch', maar schreef toch jaren later, in 1906, een repliek op Bolland door middel van zijn *Open brief aan Bolland*.¹⁵ De aanleiding hiervoor was dat Bolland's onderwijs volgens Jelgersma gevaarlijk was, omdat het eenzijdigheid en geringschatting voor andermans werk zou bevorderen. Jelgersma viel Bolland hier voornamelijk aan op diens vermeende religiositeit, die een objectieve wetenschapsbeoefening volgens Jelgersma in de weg zou staan: 'Ik reken U onder de overtuigden; gij meent een inzicht te hebben verkregen in eene absolute waarheid, die aan andere menschen verborgen bleef.' Een paar pagina's later vervolgde Jelgersma:

'Iemand zoals gij met een sterke overtuiging [...] heeft twee eigenaardigheden. Gij overschat uw eigen werk en onderschat dat van anderen. Natuurlijk, dit kan niet anders. In uwe eigen gedachten hebt gij den profetenmantel om. [...] Een apostel is niet iemand, die uit zichzelf komt, hij is geen vinder van nieuwe waarheid, maar hij is een gezondene, die de waarheid van zijn meester komt propageeren. Zoo is het ook met U. Ook gij hebt de waarheid niet gevonden; zij is U medegedeeld door uwen meester, den oppermachtigen alleenheerscher in het Rijk der Rede, door "onzen lieven Heer" Georg Wilhelm Friederich Hegel.'

Later volgde nog een veeg uit de pan: 'Hegel is het beginsel en Kant het begin, zoo leert gij ons. Men denkt dan als van zelf: het beginsel is Christus en als Kant dan het begin is, kan hij voor Johannes den Dooper doorgaan; gij als apostel kunt Paulus voorstellen en de geloovige gemeente, wel: dat zijn de studenten.'

Zo ging het bijna vijftig pagina's lang door, een hatelijke tirade van Jelgersma tegen Bolland en zijn subjectivistische systeem denken, wat haaks stond op Jelgersma's voorliefde voor empirische bewijsvoering. De publicatie bracht vele reacties teweeg in de landelijke pers waarin men veelal over de stijl van Jelgersma viel. Lodewijk van Deyssel bijvoorbeeld nam het op voor Bolland die hij een 'artiest in de wijsbegeerte' noemde.¹⁶ Vooral de leerlingen van Bolland lieten van zich horen en een drietal schreef er zelfs brochures over, waarin zij in de controverse Jelgersma-Bolland blindelings de zijde van Bolland kozen.¹⁷ Bolland zelf zweeg, alleen ontglipten hem tijdens zijn openingscolleges in Amsterdam de volgende woorden over Jelgersma: 'een zenuwkundige, van wien ik hopen wil dat hij niet meteen zenuwlijder is.'¹⁸

De diesrede van Jelgersma

Hoe is het mogelijk dat juist zo'n stellige positivist, die wars was van enige speculatie, het later op zou nemen voor de psychoanalyse? In Jelgersma's brief aan Bolland lag al wel een nadruk op 'onbewuste geestesprocessen' bij de mens. Jelgersma's oorspronkelijke 'idée fixe' zou men met enige welwillendheid kunnen beschouwen als een voorloper op Freuds idee van onbewuste verdrongen herinneringen. Maar van Freuds werk had Jelgersma nog geen kennis genomen. Hij was alleen bekend met diens neurologische publicaties.¹⁹ In 1907 sprak Jelgersma over hystérie op het Internationale Congres voor Psychiatrie en Neurologie in Amsterdam.²⁰ Hij gaf deze lezing direct na Jung. Deze hield een voordracht waarin de theorie van Freud op uitvoerige wijze werd besproken.

Langzamerhand ontstond er een verschuiving in Jelgersma's denken, van een positivistische, darwinistische houding — passend in de tijdgeest — naar een meer begrijpende, psychologische wijze van bestuderen van geestelijk gestoorden. 'Hij werd de beste

psychiater onder de psychologen en de beste psycholoog onder de psychiaters', schrijft zijn leerling Carp in zijn biografie van Jelgersma.²¹ Jelgersma verliet zijn dogmatische houding en betoonde zich minder fel gekant tegen een subjectivistische kijk op het geestelijk leven. Dit leidde uiteindelijk tot zijn opmerkelijke Leidse rectorale rede *Ongeweten geestesleven* (1914). Hier introduceerde hij de psychoanalytische leer van Freud. De rede, door Jelgersma uitgesproken op de 339 ste verjaardag van de Leidse universiteit, moet voor velen als een verrassing zijn gekomen. Studenten en wetenschappers kregen nu voor het eerst direct over Freud te horen. Brinkgreve citeert in dit verband de psychoanalyticus A. J. Westerman Holstijn, die bij Jelgersma in de leer was:

'De eerste maal dat ik iets over de psychoanalyse vernam was toen ik in 1914 de rectorale rede van mijn latere leermeester Jelgersma over Onbewust Geestesleven bijwoonde. [...] Ik had begrepen dat een zekere Fruin in die psychoanalyse een eerste viool speelde. [...] We vonden het maar raar, dat met die seksualiteit, en wij meenden wel, dat hij nogal overdreef.'²²

Volgens Jelgersma kwamen onbewuste processen van de mens vooral tot leven in de droom. En hij volgde daarmee het standpunt van Freud, dat dromen de 'via regia', de koninklijke weg, zijn tot het onbewuste. De zin en betekenis van de droom zouden daarom voortaan onderzocht moeten worden. 'De juiste formulering van het droomvraagstuk schijnt mij een der grootste psychologische ontdekkingen van de laatste jaren', zo benadrukte Jelgersma. Hij illustreerde dit vervolgens met zijn eigen droom en verklaarde daarbij de begrippen als verdichting en verschuiving. Naar de droom moest men met eerbied opkijken, maar, zo eindigde Jelgersma zijn rede:

'Eerbied vooral echter, voor het geheel van de menselijke geest, die voor zijne tekortkomingen en voor de aan zich zelf onbekende feilen en verborgene gebreken een uitweg zoekt in een droom. Daar wordt heel wat gebrouwd in de verborgene diepten van den menselijken geest.'²³

Aanvaarding van de psychoanalyse: Gerbrand Jelgersma

Gerbrand Jelgersma bij zijn vijftwintigjarig jubileum als hoogleraar in de psychiatrie te Leiden, 1924.

De rede markeerde een duidelijk begin van de internationale psychoanalyse. De Duitse psychoanalyticus Karl Abraham bracht Freud enkele dagen na Jelgersma's rede via een brief op de hoogte:

'In dieser trüben Zeit heute ein wirklicher Lichtblick. Renterghem schickt mir eine Zeitung mit einem ausführlichen Bericht über die Rektoratsrede des Leidener Psychiaters Jelgersma über das Unbewusste. Da Sie vielleicht noch nicht davon wissen, will Ich Ihnen kurz referieren, dass Jelgersma (NB der angesehenste Psychiater in Holland) die Traum- und Neurosenlehre in vollen Umfang akzeptiert, sie für eine grosse Erregungsschaft erklärt, sich auch ganz für die Sexualität einsetzt und am Schluss von dem gewältigen Eindruck spricht, den auf ihn die Wiederentdeckung des Ödipus-Komplexes gemacht habe. Alles in allem ein sehr grundliches Referat und eine uneingeschränkte Anerkennung ohne jede Klausel. Ich habe sofort einen kurzen Auszug aus dem Holland-Bericht an Ferenczi gesandt und ihm vorgeschlagen, Jelgersma um die Erlaubnis zur Übersetzung seiner Rede für die Zeitschrift zu bitten.' ²⁴

Freud had echter zelf al van Jelgersma kennisgenomen, en was er opgetogen over, zo blijkt uit zijn antwoord aan Abraham:

‘Das mit Jelgersma scheint ja wirklich eine grosse Chose zu sein. Vor Ihrem Brief hätte Ich schon seine Broschuren und die Zeitungsnummer durch Renterghem erhalten. Tags darauf kam ein Brief von ihm, der alle Ihre Angaben bestätigt und wirklich sehr liebenswürdig ist. Also ein offizieller Psychiater, der die Psychoanalyse mit Haut und Haaren schluckt! Was man nicht alles erleben kann! Seinen Brief schicke ich Ihnen zu, sobald er von Fere nczi zurück und am Mittwoch vorgelesen ist.²⁵ Heller hat die Absicht, ihm zu schreiben und eine Deutsche Ausgabe zu veranlassen. Für die Zeitschrift wäre es doch nichts, da es, glaube Ich, mit keiner Wort über die Traumdeutung hinausgeht.’²⁶

Jelgersma’s rede werd evenwel in 1914 in het orgaan van de Internationale Psychoanalytische Vereinigung, het *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse*, in Duitse vertaling geplaatst. Jelgersma schreef er speciaal een voorwoord voor:

‘Der Inhalt meiner Rektoratsrede erscheint hier in deutscher Übersetzung. Wiewohl die Lehre Freuds in seiner Heimat in akademischen Kreisen nur sehr bedingten, man könnte vielleicht sagen, überhaupt keinen Beifall findet, so werden in ausserdeutschen Ländern immer mehr Stimmen laut, die viel Gutes daran zu loben finden.’

Wellicht was Jelgersma geattendeerd op de woorden van Freud over het gemis van de *Traumdeutung*, want hij benadrukte nog eens het belang ervan: ‘Im wesentlichen kann Ich die Resultate Freuds, wie diese in seiner Traumdeutung niedergelegt sind, bestätigen.’ Toch bleef hij voorzichtig over een heilzaam effect van de psychoanalyse: ‘Skeptischer stehe Ich den erreichten therapeutischen Resultaten gegenüber. Die Zeit ist jedenfalls noch bei weitem nicht da, sich hierüber mit einiger Sicherheit ein Urteil bilden zu können.’ Desalniettemin was het de bedoeling dat

Aanvaarding van de psychoanalyse: Gerbrand Jelgersma

Freud een voordracht zou houden op de Leidse universiteit, maar vanwege de Eerste Wereldoorlog kon dit bezoek geen doorgang vinden.²⁷

*De Leidse Vereeniging voor Psychopathologie
en Psychoanalyse*

Nu Jelgersma zich positief had uitgelaten over de psychoanalyse, vormde zich rond hem langzamerhand een psychoanalytische kring: de Leidse Vereeniging voor Psychopathologie en Psychoanalyse. De zenuwarts M. J. van Erp Taalman Kip beschreef de organisatorische ontwikkelingen in 1924 als volgt:

‘[Er] komt zich tenslotte nog de psycho-analyse aanmelden, die niet slechts een groot deel van zijn [Jelgersma’s] aandacht weet te trekken, doch hem zozeer boeit, dat zich thans in Leiden bezig is een school voor psychoanalytici onder zijn leiding te ontwikkelen, die in ons land zonder twijfel langzaam maar zeker aan deze methode van onderzoek en behandeling de plaats zal weten te verschaffen, die haar toekomt.’²⁸

Deze vereniging werd in 1920 officieel opgericht, en werd in 1937 omgedoopt tot de Nederlandsche Vereeniging voor Psychopathologie en Psychiatrische Psychoanalyse. Voor het krijgen van het lidmaatschap tot de vereniging moest men arts zijn, aan de Leidse universiteit hebben gestudeerd of in de omgeving van Leiden wonen. Belangstellende leden dienden gepromoveerd te zijn, en eveneens aan de Leidse universiteit hebben gestudeerd en woonachtig zijn in Leiden.²⁹ De Leidse vereniging was in vergelijking met de in 1917 opgerichte Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse academischer van aard. Zij had een ambitieus wetenschappelijk karakter dat duidelijk zijn vruchten afwierp.³⁰ Binnen de vereniging was een belangrijke stelregel opgesteld dat praxis voor theorie ging, empirie voor deductie en individualiseren voor generaliseren.³¹ Tal van bijeenkomsten en lezingen werden georganiseerd door deze Leidse kring en veel invloedrijke, vooraanstaande psychoanalytici zoals A. J. Westerman Holstijn en J. H. van der Hoop kwamen eruit voort.

Een van de hoofddoelstellingen van de vereniging was om de psychopathologie en in het bijzonder de psychose te bestuderen. Juist bij ernstige psychiatrische aandoeningen, zoals de psychose, lag volgens Jelgersma het belang van de psychoanalyse. Hij was ook een pleitbezorger voor het samengaan van een psychiatrische kliniek met het universitaire onderwijs. Daarom onderhield hij ook nauwe banden met de psychiatrische inrichting Endegeest en het daaraan verbonden sanatorium voor zenuwlijders 'Rhijngeest'. Hij kon als hoogleraar vrijelijk kliniek en sanatorium binnenstappen en de daar opgenomen patiënten observeren en onderzoeken.³² De psychoanalyse werd in het gesticht 'Endegeest' daadwerkelijk toegepast, een werkwijze die op dat moment uniek was in Europa. Patiënten werden hier voor het eerst langdurig aangehoord en bij de psychose werd gepoogd 'den zin in den onzin' te achterhalen.³³ Diagnostische verslagen van psychotische patiënten, dromen, hallucinaties en wanen werden derhalve uitvoerig becommentarieerd in de verenigingsbijeenkomsten.

De Leidse vereniging was in vergelijking met de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse minder orthodox. Jelgersma zelf lette goed op dat het wetenschappelijk klimaat open bleef. Toen Jelgersma in 1930 met emeritaat ging, ontbrandde een strijd over Carp in verband met diens benoeming als hoogleraar aan de Leidse universiteit. Carps katholieke geloofsovertuiging werd door de Leidse psychoanalytici met argusogen bekeken. De discussie over de invloed van religie mondde uit in een brief, die in 1930 onder de leden werd verspreid. Hierin stond onder andere te lezen:

'Wanneer iemand zou meenen, dat het afkeurenswaardig is, dat Freud in Totem und Tabu bepaalde vormen van den christelijken godsdienst vergelijkt met andere godsdienstige uitingen, met bepaalde menselijke driften in verband brengt, is deze meening onverenigbaar met het lidmaatschap onzer vereniging. Zij staat n. l. op het standpunt dat de wetenschap geheel vrij behoort te wezen en alle psychische phaenomenen, ook de godsdienstige, mogen en moeten vergeleken worden met andere psychische phaenomenen.'³⁴

Aanvaarding van de psychoanalyse: Gerbrand Jelgersma

Jelgersma was evenwel een duidelijk voorstander van Carp, die overigens in 1930 Jelgersma officieel had opgevolgd. Zo schreef hij nog in 1937 in een brief aan Westerman Holstijn:

‘Wat ik tot bloei van de psychoanalyse in ons land bij te dragen heb wil ik natuurlijk gaarne doen [...] Ik hoop altijd nog dat gij over Carp een beter oordeel zult krijgen [...] In sommige opzichten wijkt hij van Freud af, maar dat is toch niet met hoofdzaken het geval en de Freudisten moeten ook oppassen dat zij niet te eenzijdig worden. Een van de redenen waarom hij geen volledig psychoanalist is, vertelde hij mij laatst, is omdat Freud atheïst is. Ik vertelde hem toen dat ik en talloze wetenschappelijke mensen met mij dat ook waren. De Roomschen zijn echter in de wetenschappelijke wereld niet gezien en onder alle Leidse professoren zijn maar drie Roomschen. Ik wil zo graag af en toe iets van u hooren, gij zijt met Jannsens [...] mijne Leidse geliefde leerlingen.’³⁵

Deze Leidse school van Jelgersma zorgde uiteindelijk voor een grote stimulans van de psychoanalyse in Nederland en, minstens zo belangrijk, verruimde het toepassingsgebied van de psychoanalyse naar de psychose.³⁶

Distantie en ambivalentie

Toch kan men Jelgersma's houding ten opzichte van Freud en de psychoanalyse ambivalent noemen. Zich helemaal overgeven aan de psychoanalyse lijkt Jelgersma geenszins te hebben gedaan. Enige distantie en skepsis bleven bij hem bestaan. Hij was het ook niet altijd eens met de ideeën van Freud. In zijn boek *Een geval van hysterie* (1915), waarin hij de droomanalyse van een patiënte met schrijfkrimp beschrijft, liet hij weten:

‘Mijn voorstelling is dus een eenigszins andere dan Freud in zijne Traumdeutung geeft. [...] Het komt mij voor, dat mijn voorstelling van den gang van deze omzetting als een kortsluitingsproces beter en juister is, dan die van Freud. [...] Hierbij is het onverschillig of men het eens is met de speciale opvattingen -

gen over den droom. Het feit blijft bestaan, dat Freud het eerst dromen heeft geanalyseerd en dit is de hoofdzaak.’ ³⁷

Jelgersma was bovendien zeer eigenzinnig en onafhankelijk en moeilijk van zijn koers af te brengen. De zenuwartsen Carp en Van Erp Taalman Kip beschrijven Jelgersma als een zachtmoedig en beminnelijk man, maar af en toe kon hij toch scherp uit de hoek komen, wat onder andere tot uiting kwam in de polemiek met Boland. Illustratief is ook dat Jelgersma weigerde om Freud te ontmoeten, omdat hij dan te zeer door hem beïnvloed zou raken. Jelgersma zocht geen persoonlijk contact met Freud, want, zo liet hij in een van zijn artikelen in het dagblad *De Telegraaf* weten:

‘Ik ken Freud nauwelijks persoonlijk, heb hem maar eenmaal in mijn leven ontmoet en een paar brieven met hem gewisseld. Hier schuilt mijnerzijds eenig opzet in, omdat ik meen, dat het beter is groote mannen, ten minste zoo lang men niet absoluut zeker is van zich zelf, niet te ontmoeten. Men komt dan niet onder hunner bekoring en blijft objectiever.’ ³⁸

Die ene keer dat hij Freud ontmoette, was in 1920 op het psychoanalytisch congres dat in Den Haag gehouden werd. Freud logeerde toen op kasteel Endegeest. Men moet in het oog houden dat Jelgersma reeds in de vijftig was toen hij een nieuwe tak van wetenschapsbeoefening, de psychoanalyse, ontdekte, verdedigde en er aanhanger van werd, een opmerkelijk feit. Dat hij toch reserves behield, kan mede aan zijn leeftijd geweten worden. Hij had inmiddels een grote staat van dienst, had veel gepubliceerd en werd alom gerespecteerd. Een ver familielid omschrijft hem als een ‘hartstochtelijk wetenschapper met een veelzijdige, maar vooral biologische belangstelling’. ³⁹ Zijn colleges in Leiden waren populair en werden goed bezocht. ⁴⁰ Het gerenommeerde *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse* wijdde in 1924 een themanummer aan Jelgersma, ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum. De Leidse kring rondom Jelgersma had hiertoe het initiatief genomen, en bekende auteurs als Westerman Holstijn, Carp en Van der Hoop schreven een bijdrage. Freud zelf schreef ook een

artikel in dat nummer over het oedipuscomplex.⁴¹ Het tijdschrift *Psychiatrische en Neurologische Bladen* eerde Jelgersma op soortgelijke wijze met een speciaal nummer over zijn 25-jarig jubileum.⁴² Het *Leerboek der functionele neurosen* (1897) van Jelgersma was een standaardwerk evenals zijn *Leerboek der psychiatrie* (1911), dat driemaal werd herdrukt. Maar ook in de voorwoorden in de tweede (1917) en derde (1926) druk van dit laatste boek stelde Jelgersma zich vrij terughoudend op tegenover de psychoanalyse. Jelgersma bleef in hart en nieren een psychiater. De psychiatrie voorzag hij nu echter van een geesteswetenschappelijk accent, zoals uitgelegd in zijn publicatie *De plaats der psychiatrie in de medische wetenschap* - *pen* (1919). 'Psychiatrie is dus enerzijdsch natuurwetenschap en anderzijdsch geesteswetenschap', zo concludeerde Jelgersma.⁴³ Hij schrijft verder:

'Wat den medicus en vooral den psychiater tot nu toe ont - breekt en wat hij broodnodig heeft, is psychologie. [...] Het is dat, wat ik zou willen noemen de psychologie van het dagelijks - sche leven en de psychologie als bespiegelende, d. i. als sub - jectieve geesteswetenschap.'⁴⁴

Vergeleken met zijn oratie uit 1899 is dit een grote omwenteling in zijn denken. Jelgersma wilde de psychoanalyse absoluut binnen de psychiatrie houden, en was daarom een fel tegenstander van de zogenaamde lekenanalyse. Ook was hij tegen de verplichte leerana - lyse, want dit zou alleen maar onevenwichtige persoonlijkheden aantrekken.⁴⁵ Jelgersma kende de psychoanalyse een grote plaats toe in de psychiatrie, maar dat de psychoanalyse allesbepalend kon zijn in de behandeling van psychiatrische patiënten, dat ging Jel - gersma uiteindelijk toch een stap te ver. In een brief die hij lang na zijn emeritaat — in 1937 — schreef aan Westerman Holstijn komt dit nog eens duidelijk naar voren:

'Ik schat de psychoanalyse zeer hoog en heb het vak in weten - schappelijk opzicht ook in Nederland geïntroduceerd. [...] De psychiatrie omvat nog veel, wat wij met de analyse niet kun - nen bereiken. De analyse heeft de grote verdienste het vak der

psychiatrie te hebben uitgebreid, maar het kan ze niet vervangen.’⁴⁶

Wat dit laatste betreft had hij een vooruitziende blik, gezien de marginale plaats van de psychoanalyse in de huidige psychiatrie. In een eerdere brief aan Westerman Holstijn uit 1932 liet hij weten dat de hersenanatomie toch zijn lievelingsonderwerp was:

‘Ik heb nu een prachtig laboratorium in de photograpiezaal op Rhijngeest waar ik elken middag zit te werken en midden in de hersenen zit van de waterzoogdieren. Ik ben begonnen met de anatomie en zal daar ook mede eindigen.’⁴⁷

Concluderend kan men stellen dat via Jelgersma en de Leidse kring de leer van Freud voet aan de grond kreeg. Zo had Jelgersma, van oorsprong op en top een positivist, een grote invloed op de verspreiding van de psychoanalyse in Nederland in wetenschappelijke kring. Al had hij dit zelf waarschijnlijk niet zo strikt gewenst en kreeg hij die rol misschien soms tegen wil en dank toebedeeld, feit is dat de psychoanalyse door zijn optreden in wetenschappelijk milieu geaccepteerd is geraakt.

DE EERSTE NEDERLANDSE UITGEVER VAN FREUD: S.C. VAN DOESBURGH

Jelgersma publiceerde zijn psychoanalytische werk bij de Leidse uitgeverij en boekhandelaar Simon Cornelis van Doesburgh (1835–1906). Van Doesburgh, die net als Jelgersma afkomstig was uit een predikantengezin, koos niet voor het domineesberoep maar voor dat van boekhandelaar. Aanvankelijk wilde Van Doesburgh net als zijn vader dominee worden, maar omdat al twee broers een predikantenopleiding volgden, raadde zijn vader hem aan een ander beroep te kiezen. Na een opleiding bij Johannes Muller in Amsterdam, startte hij in 1859 op 24-jarige leeftijd een boekhandel in Leiden. Van Doesburgh zelf had geen wetenschappelijke studie achter de rug, maar een ‘studentenhart’ bezat hij wel en dat kwam hem goed van pas in de universiteitsstad Leiden. Zijn

taak als boekhandelaar vatte hij hoog op. Als zakenman wilde hij mede de wetenschap van dienst zijn en zo stelde hij zich ook op in de boekhandel.⁴⁸ Veel klanten, onder wie vele geleerden, kwamen in zijn winkel in de Breestraat informatie inwinnen over recent verschenen vakliteratuur. Zijn boekhandelsassortiment was goed uitgekozen. Van Doesburghs professionaliteit, gecombineerd met een amicaal karakter en zakelijk instinct leidde ertoe dat zijn zaak al snel succesvol was en naam kreeg, met name in het academische milieu. Wouter Nijhoff, zoon van Martinus Nijhoff, schreef in het blad *Uitgever & Debitant* ter gelegenheid van Van Doesburghs overlijden in 1906 over hem:

‘Van Doesburgh’s kracht zat in zijn optreden tegenover, zijn persoonlijke omgang met mensen. Hij kon, en mocht, studenten, geleerden en ook hooggeleerden als het nodig was, om zijn positie als zelfstandig man te handhaven, beleefd, maar zonder misplaatste bedeesdheid op hun plaats zetten, en hij deed dat steeds op een wijze, die hem ten slotte de achting, en wat meer zij, de sympathie van allen bezorgde.’⁴⁹

Op enthousiaste en doortastende wijze leidde Van Doesburgh zijn zaak, vanaf 1885 samen met zijn compagnon G. J. Godschalk. In 1866 startte hij met eigen uitgaven, te beginnen met het belletristische tijdschrift *Los en vast*. Van Doesburgh gaf in hoofdzaak werk uit waarvan de inhoud of de auteur hem sympathiek was. Geleidelijk aan begon hij zich echter te specialiseren op het terrein van de wetenschappelijke non-fictie, wat vergemakkelijkt werd door zijn veelvuldige contact met de Leidse universiteit en met Leidse geleerden. Hij onderhield nauwe en vriendschappelijke banden met hoogleraren en studenten. Veel promovendi lieten hun dissertatie door hem uitgeven, hoogleraren hun oratie of collegevoordrachten. Vaak bleven zij hem trouw tot hun afscheidsrede toe. Omdat zijn zaak snel in omvang toenam en Van Doesburgh er financieel goed voorstond kon hij bepaalde aankopen doen. Zo nam hij rond 1870 de ‘afdeeling nieuwe Boekhandel’ van de firma E. J. Brill over. Vanwege een zwakker wordende gezondheid associeerde Van Doesburgh zich in maart 1906 met de jonge H. E. Stenfert Kroese.

Kort na elkaar overleden Van Doesburgh en G. J. Godschalk in 1906, waarop Stenfert Kroese de firma onder de naam Van Doesburgh voortzette. In 1935 werd de uitgeverij echter vernoemd naar Stenfert Kroese, een imprint die nog steeds bestaat, nu als educatieve uitgeverij binnen Wolters-Noordhoff. Het winkelassortiment werd in 1950 ondergebracht in boekhandel Kooyker, die onder deze naam nog steeds in Leiden actief is. Over de overname van Van Doesburgh door Kooyker schrijft Broekhuis: 'Een boekhandel met een Hoofdletter, die uitermate goed was ingevoerd in de universitaire wereld.' ⁵⁰

Van Doesburgh en zijn opvolger Stenfert Kroese gaven voornamelijk uit op het gebied van de geneeskunde, waaronder de psychiatrie. Van Doesburgh wordt in een in memoriam in het *Leids Jaarboekje* van 1907 gekenschetst als 'den uitgever van het jongere geslacht der medici'. ⁵¹ Maar daarnaast waren ook theologie en rechten goed vertegenwoordigd. Op theologisch gebied zocht Van Doesburgh, die vooraanstaande predikanten als J. H. Maronier en G. van Gorkom in zijn vriendenkring had, aansluiting met de moderne theologie. Van Doesburgh toonde zelf interesse in religie en was — als domineeszoon — een tijdlang diaken en bezocht trouw vele mensen die in achterstandswijken leefden. Vanaf 1869 gaf hij het *Theologisch Tijdschrift* uit dat onder redactie stond van grote namen als F. W. B. van Bell, S. Hoekstra, A. Kuenen, A. D. Loman en L. W. E. Rauwenhoff, en tussen 1879-1893 verscheen de *Bibliotheek voor moderne Theologie*. Jelgersma, ook zoon van een predikant, publiceerde zijn werk dus niet zomaar ergens. Uitgegeven worden bij Van Doesburgh betekende opgenomen worden in een fonds bij een gerespecteerde uitgever en dat verhoogde de status van een auteur. Belangrijke mannen uit het uitgeefvak en bibliotheekwereld, zoals Martinus Nijhoff sr. en P. A. Tiele, waardeerden Van Doesburgh hogelijk. ⁵² In 1900 benoemde de regering hem uit waardering voor zijn verdiensten als uitgever en boekhandelaar tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

De eerste boeken van Freud in het Nederlands, respectievelijk *Over Psychoanalyse* (1912), *De droom als uiting van het onbewuste zieleven* (1913) en *Beschouwingen over oorlog en dood* (1917), werden door Van Doesburgh, in de persoon van Stenfert Kroese, on-

dergebracht in het medische fonds van de uitgeverij. Dit fonds stond in hoog aanzien, vooral dankzij uitgaven op het gebied van de gynaecologie en de oogheelkunde. Een veelgebruikt en dus meermalen herdrukt werk was bijvoorbeeld het *Leerboek der gynaecologie* van H. Treub uit 1892. Een andere klassieker was het *Leerboek der oogziekten* van M. Straub uit 1906. Verder gaf Van Doesburgh werk uit van auteurs als J. H. Holwerda, S. R. Steinmetz, J. de Haan, W. Nolen en R. P. Calcar. Ook het *Nederlands Maandschrift voor Geneeskunde* werd door Van Doesburgh uitgegeven. Jelgersma publiceerde daarin regelmatig over psychiatrische onderwerpen.⁵³ Het vakgebied van de psychiatrie werd door Van Doesburgh eveneens goed en alert bediend. Jelgersma publiceerde bij Van Doesburgh in 1899 al zijn inaugurele rede.⁵⁴ Zijn latere universitaire voordrachten, zoals zijn rectorale rede in 1914 en zijn afscheidscollege in 1930, werd ook stevast bij Van Doesburgh uitgegeven.⁵⁵ Het werk van zijn opvolger Carp, waaronder diens inaugurele rede *Over suggestie en suggestibiliteit* kwam eveneens bij Van Doesburgh uit.⁵⁶ Auteurs met belangstelling voor vroeg-psychoanalytische zaken, publiceerden eveneens bij Van Doesburgh. Interessant is een uitgave, al in 1900, van de zenuwarts D. Stigter: *Suggestie in hypnose als geneesmiddel*.⁵⁷ Deze auteur zou later steeds meer publiceren over psychoanalyse. In een recensie van het *Zentralblatt für Psychoanalyse* raadde dezelfde Stigter zelfs expliciet aan het boekje *Über Psychoanalyse* van Freud te lezen, omdat dit 'gemakkelijk oriënteert'.⁵⁸ In een fondslijst en boekhandelscatalogus van Van Doesburgh uit januari-maart 1913 is de uitgave van L. Loewenfeld, *Bewusstsein und psychisches Geschehen* te zien.⁵⁹ Opvallend is voorts dat het *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse*, dat onder redactie van Freud stond en officieel orgaan was van de Internationale Psychoanalytische Vereinigung, verkrijgbaar was in Van Doesburghs boekhandel. Dit tijdschrift, dat zes keer per jaar verscheen, werd door de *Wiener Klinischen Rundschau* als volgt geprezen:

'Ein sehr reichhaltiges, durchaus interessantes Material, dessen Lektüre für jeden, der sich für die weitere Entwicklung der Psychoanalyse und deren Ausbau interessiert, ungemein wert -

vol ist [...] Von grossen Wert sind die kleineren, zahlreichen kasuistischen Mitteilungen, die in ihrer Gesamtheit ein schätzenswertes Bild von der Leistungen der Psychoanalyse bieten.’⁶⁰

Het al eerder genoemde boek van Karl Abraham, *De droom en de mythologie*, werd eveneens door Van Doesburgh uitgegeven, vlak na de rede van Jelgersma. In 1915 startte Van Doesburgh zelfs een reeks ‘Psycho-analytische Studies’, onder redactie van Jelgersma. De serie ving aan met Jelgersma’s boek *Een geval van hysterie psycho-analytisch behandeld*. Of er sprake was van een vervolg is onduidelijk.

Het is opmerkelijk dat een gerenommeerd wetenschappelijke uitgever als Van Doesburgh al begonnen was Freud uit te geven, zonder dat daar een officiële wetenschappelijke erkenning aan vooraf was gegaan. De rede van Jelgersma, die zoveel deuren voor de psychoanalyse opende, volgde immers pas een jaar na de eerste Nederlandse Freud-uitgave. Blijkbaar was de uitgeverij, in de persoon van Stenfert Kroese, bereid risico’s te nemen. De zoon van Stenfert Kroese, H. E. Stenfert Kroese — die het uitgeversvak had geleerd in de zaak van zijn vader en later directeur werd van uitgeversmaatschappij Bohn Stafleu van Loghum⁶¹ — vertelt dat zijn vader zeer sympathiek tegenover Freud moet hebben gestaan. Zijn vader, die overigens een neef was van Jeanne Lampl-de Groot — hield er moderne opvattingen op na en was vaak zijn tijd vooruit met uitgaven, vooral met aanwinsten op diagnostisch en therapeutisch gebied. Freud introduceerde een baanbrekende theorie en dit had ongetwijfeld aantrekkingskracht op de uitgever Stenfert Kroese. Het is des te opmerkelijker dat Stenfert Kroese werk van Freud uitgaf, omdat hij niet veel vertalingen op de markt bracht. Wel had hij regelmatig contact met Duitse uitgevers als Horowitz. H. E. Stenfert Kroese omschrijft zijn vader als een sociaal persoon, die zeer gehecht was aan de Leidse universiteit, veel connecties bezat en ook diverse vrienden onder zijn auteurs had. Stenfert Kroese ging vaak zelf op zoek naar uitgaven, hij bedacht boeken en leverde ideeën. Hij stond achter elk boek dat hij uitgaf. Hij had vooral een wetenschappelijke, medische interesse. Zijn zoon vermeldt dat de boekhandel en uitgeverij — een klein vertrek

met twee etalageramen — ‘een soort inloopgebeuren’ was: vanaf elf uur in de ochtend kwamen de klanten, waaronder vele Leidse geleerden. ‘Ze kwamen niet kopen maar praten’, aldus zijn zoon. Op een gegeven moment werd dit Stenfert Kroese te druk en vestigde hij boven de boekhandel zijn uitgeverij, waar hij ongestoord kon werken.⁶² Ook het *Leids Universiteitsblad* memoreert de ‘gezellige bovenkamer boven de boekenzaak van S. C. van Doesburgh op de Breestraat’ en beschrijft Stenfert Kroese als een persoonlijk betrokken uitgever:

‘In dit opgewekte praten met, en geïnteresseerd luisteren naar de vele personen, waarmede hij in aanraking kwam, lagen de kiemen voor nieuwe, soms nog zeer sluimerende activiteiten. Het was het tintelende spel van het verbreiden van een goede idee, niet het commerciële winst maken, wat hem in de uitgeverij trok. En was het dan zover, dat de uiteindelijke realisatie een feit zou kunnen worden, dan was hij weer zakelijk genoeg, om de uitgave financieel rond te krijgen. Met de inspirerende instelling van “je moet de schrijver een boek suggereren” was hij in zijn tijd velen van zijn collega’s vooruit.’⁶³

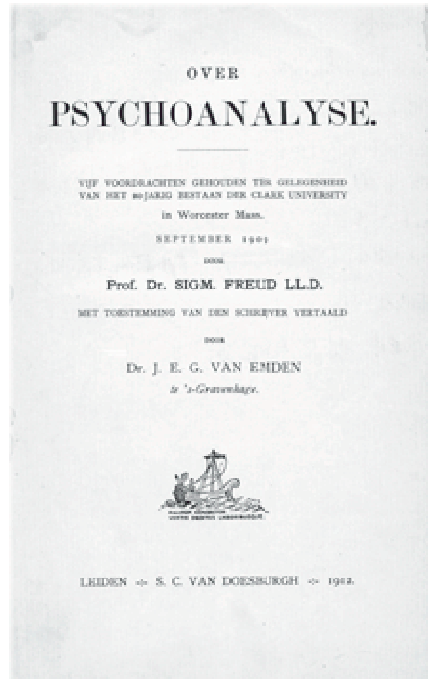
Het kan zijn dat de eerste uitgave *Over Psychoanalyse* via Stigter is gelopen, die deze colleges aanpreef en zelf ook bij Van Doesburgh publiceerde. Niet uitgesloten kan worden dat Jelgersma er met Van Doesburgh over gesproken heeft, maar het kan evengoed de overredingskracht van de vertaler Jan van Emden zijn geweest, die uitgever Stenfert Kroese van uitgeverij Van Doesburgh over de streep heeft getrokken.⁶⁴ In ieder geval hing de doorbraak van Freud in wetenschappelijke kring rond deze tijd al in de lucht. Van Doesburgh sprong er precies op het juiste moment op in.

Over Psychoanalyse, 1912

Freuds eerste boek in Nederland, *Over Psychoanalyse*, omvatte de tekst van de vijf voordrachten die Freud in september 1909 had gehouden ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de Clark University (Worcester, Massachusetts). Freud was daarvoor uitgenodigd door de Amerikaanse hoogleraar psychologie en pedago-

giek G. Stanley Hall, die tevens rector was van deze universiteit. Ook Jung ontving een uitnodiging en was aanwezig. De colleges hield Freud op een toegankelijke wijze voor een uiteenlopend studentenpubliek, zonder veel voorbereiding. Eenmaal terug in Wenen maakte Freud deze teksten klaar voor publicatie in het Duits en Engels (1910, *Über Psychoanalyse* en *The Origin and Development of Psychoanalysis*).⁶⁵ De colleges raakten weldra zeer populair, wat onder andere te danken was aan hun geringe moeilijkheidsgraad. Weldra verschenen vertalingen in andere talen, in 1911 in het Pools en Russisch, in 1912 in het Hongaars en Nederlands. Deze laatste vertaling, getiteld *Over Psychoanalyse*, was met toestemming van Freud vervaardigd door de zenuwarts Jan E. G. van Emden, een neef van de reeds genoemde Van Renterghem. Van Emden, die een eigen huisartspraktijk had in Leiden, kreeg steeds meer belangstelling voor de leer van Freud. Hij maakte bovendien in 1910 persoonlijk kennis met Freud. Deze was toen op vakantie in Noordwijk aan Zee, en Van Emden bracht hem daar een bezoek. Naar verluidt heeft hij hier als een van de eerste Nederlanders een psychoanalyse ondergaan, en wel bij Freud zelf, gedurende enkele gezamenlijke wandelingen. Waarschijnlijk zal dit zoiets geweest zijn als 'walk and talk'. Een jaar later zou hij Freud ook in Wenen consulteren, en hij deed daar wederom een analyse bij hem. In Weense psychoanalytische kringen werd Van Emden een bekende en raakte hij bovendien nauw bevriend met Freud. Het kan haast niet anders of Freud en Van Emden moeten gesproken hebben over een vertaling van een van Freuds boeken in het Nederlands, waarbij kennelijk de keuze op de vijf lezingen is gevallen. De beslissing om nu dit boek van Freud te vertalen lijkt een geslaagde. Freud was inmiddels ruim tien jaar in de weer met de ontwikkeling en verspreiding van zijn psychoanalytische gedachtegoed en deze teksten vatten voor de beginnende lezer zijn tot dusver ontwikkelde theorie goed samen. Zo schreef Freud over het begrip hysterie en het daaraan verwante (onbewuste) trauma. Concepten als verdringing en weerstand werden uitgelegd. Ook werd de techniek van de vrije associatie en de droomduiding inzichtelijk gemaakt, evenals centrale onderwerpen als (kinderlijke) seksualiteit en overdracht. Van Emden schreef bij de Nederlandse uitgave — een

De eerste Nederlandse uitgever van Freud: S. C. van Doesburgh

Titelpagina van *Over Psychoanalyse*, in een vertaling van J. E. G. van Emden (1912).

boekje van 65 bladzijden met een verkoopprijs van vijfenzeventig cent en een vermoedelijke oplage van maximaal duizend exemplaren — een ‘voorbericht’ van drie pagina’s. Deze inleiding is, zeker wanneer die vergeleken wordt met de voorwoorden in latere publicaties van Freud, nuchter van aard. Hier nog geen dweperij of blinde navolging van de grote meester Freud, maar een vrij objectieve beschouwing van een nieuwe behandelwijze van zenuwziekten. Van Emden liet in zijn voorwoord weten dat de psychoanalyse hem steeds meer was gaan boeien, naar aanleiding van een ziektegeval in zijn huisartsenpraktijk. Nadat een van zijn patiënte hem een ‘hoogst krenkende bejegening’ had toevertrouwd was zij daarna van haar zenuwziekte genezen. Sindsdien raakte hij steeds meer overtuigd van de psychoanalytische behandeling, eens te meer nadat hij ‘lessen en voorlichting’ van zowel Freud als Jung persoonlijk had gekregen. Deze lessen, in de woorden van Van Emden:

‘[...] hielpen mij verder op weg met deze studie, die daarom zoo moeilijk is, omdat men zich alleen door zelfstandig onderzoek en door zelfanalyse, en wel met behulp van een moeilijk te leeren en tijdroovende techniek, op alle punten een eigen overtuiging kan vormen.’⁶⁶

De psychoanalyse gaf volgens hem ook inzicht in de psyche van de gezonde mens en wierp licht zelfs op de menselijke beschaving in het algemeen:

‘Deze psychoanalyse bleek hem [Freud] ook voor de psychologie van den normalen mensch van de grootste beteekenis te zijn, en wel niet in 't minst wegens het diepere inzicht dat zij brengt in het zieleleven. [...] Bovendien doet de psychoanalyse vele, de beschavingsgeschiedenis betreffende vraagstukken in een nieuw licht verschijnen, zoodat verschillende problemen die schijnbaar geen verband met elkander hielden, van uit dezelfde gezichtspunten verklaard kunnen worden.’⁶⁷

Het Nederlandse lezerspubliek kwam zo op een tamelijk ongeforceerde manier in aanraking met het allesbehalve eenvoudige werk van Freud. Zijn werk werd behoedzaam gebracht, en de lezer werd gewaarschuwd hoe moeilijk de psychoanalyse zou zijn. Van Emden voorzag de lezingen overigens niet van verder commentaar. Alleen de noten die Freud zelf had toegevoegd werden overgenomen.

Over het boek is slechts één bespreking geschreven, in het *Medisch Weekblad*. Daarin geeft de recensent Langelaan een opvallend goede inhoudelijke samenvatting van de lezingen, zonder verder een oordeel te vellen over Freuds theorie.⁶⁸ Pas in 1915 besteedde de theoloog G. J. Heering in een uitgebreid artikel in het blad *Onze Eeuw* aandacht aan de relatie tussen de psychoanalyse en het geestesleven, waarin hij onder andere de voordrachten ter sprake bracht. Freud en zijn aanhangers benaderden in zijn ogen het zieleleven louter vanuit een medisch standpunt, en sloegen daar bij de godsdienstwetenschap en de filosofie over.⁶⁹ De uitgave was een bescheiden succes. Bijna tien jaar later verscheen een tweede druk, eveneens bij uitgeverij Van Doesburgh. In het voorwoord van

De eerste Nederlandse uitgever van Freud: S. C. van Doesburgh

Van Emden bij deze tweede druk wordt duidelijk dat het initiatief voor de herdruk bij de uitgever lag. Inmiddels was de naam Freud toen al bij velen doorgedrongen en was hij ook steeds meer bekend geraakt buiten de strikt medische beroepsgroep. Er waren bovendien verschillende boeken van Freud bij een andere Nederlandse uitgeverij verschenen, namelijk bij de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur.⁷⁰ Van Doesburgh wilde vermoedelijk meefiteren van de gegroeide belangstelling. Van Emden schreef in zijn voorwoord:

‘Ofschoon er in het Nederlandsch nog eenige populaire verhandelingen over de Freud’sche leer zijn verschenen, meende ik aan het voorstel van den uitgever een tweeden druk te doen verschijnen, te moeten gehoor geven, daar nog steeds dit overzicht van de psychoanalyse de beste eerste oriëntering geeft voor hen die met de dieper gaande werken van de Weensche School wenschen kennis te maken.’⁷¹

De droom als uiting van het onbewuste zieleleven, 1913

Freuds tweede in het Nederlands verschenen boek was *De droom als uiting van het onbewuste zieleleven*. Freud had al in 1900 zijn beroemde *Traumdeutung* gepubliceerd, een omvangrijk boek over de droom en de duidingstechniek daarvan. Op aanraden van zijn vriend Wilhelm Fliess maakte hij daar een jaar later een samenvatting van, hetgeen resulteerde in *Über den Traum* (1901). In 1911 werd dit boek herdrukt, waarbij Freud een uitgebreide verhandeling inlaste over de droomsymboliek. De Nederlandse uitgave — met een omvang van 74 pagina’s en een verkoopprijs van f 1,25 — is gebaseerd op deze tweede Duitse druk. Uitgeverij Van Doesburgh bracht *De droom als uiting van het onbewuste zieleleven* eerder uit dan de Engelse vertaling, die in 1914 verscheen (*On Dreams*).⁷² In Nederland was nog niet eerder iets verschenen over de droomtechniek van Freud, behalve enkele pagina’s in het boek *Over Psychoanalyse*. Weliswaar was de *Traumdeutung* redelijk goed bekend bij het vakpubliek, maar gezien de hoge moeilijkheidsgraad en de omvang — ruim zeshonderd bladzijden — was dit werk

niet voor een Nederlandse uitgave geschikt. Nu achtte Van Doesburgh blijkbaar de tijd rijp om een aparte verhandeling over de droom uit te geven. Van Doesburgh kondigde het boek op 7 april 1913 als volgt aan in een reclamefolder: 'Dit werk is voor medici en leeken zeer belangwekkend, zoowel door den aard van het onderwerp, als door het inzicht dat de beroemde psycholoog Freud in het wezen der droomen opent.' Diegenen die binnen een week bestelden, ontvingen twintig procent korting.⁷³

De Nederlandse vertaler van *Über den Traum* was Johan Stärcke (1882–1917). Deze jonge Amsterdamse huisarts was al vroeg in de psychoanalyse geïnteresseerd geraakt. Hij zag een psychoanalytische behandeling als de juiste genezingswijze voor mensen die leden aan zenuwkwalen. In zijn artikel 'De psychologie van het onbewuste' in het dagblad *De Telegraaf* meldde hij al grote mogelijkheden voor de psychoanalyse.⁷⁴ Volgens Stroeken werd dit artikel naar Freud toegestuurd, die zo kennismaakte met de enthousiaste Stärcke.⁷⁵

Bij zijn vertaling schreef Stärcke ook een uitgebreide inleiding. Hij nam daarvoor grotendeels de tekst over die hij voor *De Telegraaf* had geschreven, en voegde er enkele passages aan toe. Nu wordt ook duidelijk waarom er gekozen is voor *Über den Traum*:

'Deze wetenschappelijke droomuitlegging heeft Freud op meesterlijke en bewonderenswaardige wijze opgebouwd in zijn Traumdeutung. — Dit werk is echter voor leeken zeer moeilijk te volgen, en bovendien volkomen onvertaalbaar door de talrijke woordspelingen en dergelijke eigenaardigheden in de medegedeelde droomvoorbeelden, die bij het vertalen geheel verloren gaan. Daarom gaven wij er de voorkeur aan, het meer populaire boekje *Über den Traum* te vertalen, dat Freud voor een groteren kring van lezers heeft bestemd, en dat in zeer bevattelijke vorm dit moeilijke vraagstuk uiteenzet. Men leze het echter niet éénmaal, doch een paar maal door, dan zal men bemerken dat bij herhaalde lezing ook de aanvankelijk wat ingewikkeld schijnende uiteenzettingen geheel helder worden.'⁷⁶

De eerste Nederlandse uitgever van Freud: S. C. van Doesburgh

Een romantische inborst kan Stärcke overigens niet ontzegd worden:

‘Nadat alle zeeën op aarde zijn ontdekt en doorzocht, onder - zoekt men de diepzee, worden de wonderen uit de diepte aan het licht gebracht. Zoo is het met de zee, zoo is het ook met de ziel. Na het onderzoek van het bewuste zieleleven; het onder - zoek van het onbewuste.’ ⁷⁷

En hij sloot af met:

‘En als een beweging en verandering als de renaissance sa - menhing met (zoals men wel eens zegt) de ontdekking van den mensch en van de natuur, zal wellicht een niet groote verandering worden bewerkt door de ontdekking van het on - bewuste, dat groot is als een zee, waarop het bewuste als een klein scheepje drijft.’ ⁷⁸

Opvallend aan deze uitgave is de verklarende woordenlijst (‘Ver - klaring van eenige vreemde woorden’) die aan het einde van het boek geplaatst is. Stärcke voegde bovendien een grote hoeveelheid verklarende noten toe aan Freuds tekst. Blijkbaar mikte de uitgave

Johan Stärcke

ook op een lezerspubliek dat nog weinig kennis van Freud had, en probeerde men Freud ook buiten de medische kringen toegan -
kelijk te maken. Volgens Stärcke was er ‘in vele kringen nog zelfs
geen gerucht hiervan doorgedrongen’, maar:

‘Thans echter, nu sinds enkele jaren de Freud’sche school den
enormen invloed in het licht heeft gesteld, dien het onbewus -
te op allerlei gebieden van het menselijk denken uitoefent,
wordt het tijd, dat de grondbegrippen van deze nieuwe weten -
schap in ruimen kring bekend raken.’ ⁷⁹

In de algemene pers werd het boek echter niet gerecenseerd.
Ook in de medische vakbladen zijn amper recensies te vinden.
In het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* vergeleek de arts
W.P. Wolffensperger Freuds boek met dat van Havelock Ellis,
De wereld der droomen en met Traugotts *Der Traum*. Freuds werk
was volgens Wolffensperger het belangrijkste, maar hoefde niet
uitvoerig besproken te worden aangezien zijn gedachtegoed als
bekend mocht worden verondersteld:

‘Voor den geneesheer belangwekkend zijn deze drie werken
in de bovenaangegeven volgorde. Het eerste is een vertaling
van Freud’s ‘Ueber den Traum’ en is klaarblijkelijk bedoeld
als een populair-wetenschappelijke uiteenzetting van Freud’s
opvattingen over dit onderwerp voor ontwikkelde leeken, zoals
reeds blijkt uit de aan het einde bijgegeven lijst van verklaarde
vreemde woorden. Daar Freud’s opvattingen hier als bekend
verondersteld mogen worden en wij van vroegere vertalin -
gen van collega Stärcke weten, dat een dergelijke bewerking
hem toevertrouwd is, moge deze enkele aankondiging op deze
plaats voldoende zijn om de aandacht er op te vestigen.’ ⁸⁰

Zijn Nederlandse collega Stigter besprak overigens in hetzelfde
tijdschrift twee jaar eerder de tweede druk van de Duitse editie,
Über den Traum, dat hij een ‘merkwaardig boekje’ noemde. ⁸¹
Freuds grote populariteit zou nog enkele jaren op zich laten wach -
ten. In 1917 — het jaar waarin Johan Stärcke onverwachts op jonge

De eerste Nederlandse uitgever van Freud: S. C. van Doesburgh

leeftijd overleed — bracht Van Doesburgh nog een tweede druk uit van de Nederlandse vertaling.

Beschouwingen over oorlog en dood, 1917

Freuds derde boek bij uitgeverij Van Doesburgh, *Beschouwingen over oorlog en dood*, verscheen midden in de Eerste Wereldoorlog. Van Doesburgh gaf het boek, met een omvang van 40 pagina's en een verkoopprijs van 75 cent, in 1917 uit. Een Engelse vertaling volgde in 1918 (*Reflections on War and Death*),⁸² een jaar na de Nederlandse uitgave. Het boek bestond uit twee verhandelingen, de eerste handelde over de oorlog en de tweede over de dood. Freud had deze teksten waarschijnlijk net na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog geschreven en ze in 1915 onder de titel *Zeitgemässes über Krieg und Tod* gepubliceerd in *Imago*. Dit tijdschrift richtte zich op de toepassing van de psychoanalyse en was in 1912 opgericht door Otto Rank en Hanns Sachs. Freud schreef in de eerste van deze beschouwingen over de grote ontgoocheling die de oorlog met zich meebracht en ging in op het driftleven van de mens, dat in botsing komt met de cultuur. Het tweede stuk handelt over de menselijke verstandhouding met de dood. Treffend is de laatste alinea van het boek:

‘Wij herinneren ons de oude spreuk: *Si vaces pacem, para bellum*. Indien gij den vrede wilt bewaren, bereid U dan ten oorlog. Aangepast aan het tijdsgewricht waarin wij leven, zou zij moeten luiden: *Si vis vitam, para mortem*. Als gij het leven wilt kunnen uithouden, richt U dan in op den dood.’⁸³

De vertaler was wederom Jan van Emden, die eerder *Über Psychoanalyse* vertaalde. Van Emden schreef ook bij deze uitgave een korte inleiding. Natuurlijk stond de oorlog centraal, waaraan Nederland weliswaar niet deelnam, maar die vanzelfsprekend wel van invloed was op het maatschappelijk leven:

‘De omgang tusschen vele te voren met elkander bevriende personen moest worden afgebroken en in vele gezinnen en families is de vrede slechts te bewaren op voorwaarde, dat over

den oorlog, maar ook over [...] den vrede niet van gedachten worde gewisseld. [...] Wraakphantasieën van primitieven en bedenkelijken aard, ontwaart men bij vele menschen, van wie men krachtens het door hen bereikte peil van beschaving en intellect, een dergelijke wijze van oordelen en reageeren niet zou hebben verwacht.’⁸⁴

Verder stelde Van Emden:

‘Het komt mij voor dat het zijn nut kan hebben de zakelijke, heldere uiteenzettingen van den steeds meer aandacht trek - kenden Weensche psychiater Sigmund Freud, neergelegd in zijn *Zeitgemässes zum Krieg und Tod* ook in ons land bekend - heid te verschaffen. Zij zijn gebaseerd op zijne zienswijze be - treffende de samenstelling en de ontwikkeling van ons zielele - ven, aan welkes onbewusten inhoud door hem zulk een belang - rijken invloed op ons geheele wezen wordt toegekend. Niet in het minst zullen zijne beschouwingen over het probleem van den dood, dat reeds in gewone omstandigheden den mensch meer bezighoudt dan men wel denkt en dat thans zeker een meer actuele beteekenis gekregen heeft, menigeen belangstel - ling kunnen inboezemen, tot tegenspraak prikkelen en in elk geval stof tot nadenken kunnen geven.’⁸⁵

Op de achterzijde van het boek adverteerde Van Doesburgh met de andere titels van Freud in zijn fonds, *Over Psychoanalyse* en *De droom als uiting van het onbewuste zieleleven*, en ook met Jelgers - ma's *Een geval van hysterie psychoanalytisch behandeld* (1915) en Abrahams *De droom en de mythologie* (1914). Het boek beleefde bij Van Doesburgh slechts één druk; recensies zijn niet gevonden.

SLOT

Zoals uit het voorgaande naar voren is gekomen speelden de eerste Nederlandse uitgaven van Freud een belangrijke rol in het lang - zaam groeiend aanzien van Freud en de psychoanalyse. Freuds boeken werden op deskundige en verzorgde wijze op de markt ge -

bracht door de wetenschappelijke uitgeverij Van Doesburgh. Het centrale punt in de wordingsgeschiedenis van de Nederlandse psychoanalyse vormde de intellectuele wereld van de Leidse universiteit. Alert, deskundig en met vooruitziende blik ontdekte de Leidse uitgeverij Van Doesburgh Freud en de psychoanalyse en nam het op in haar fonds. Dit laat vervolgens de invloedrijke rol van een professionele, wetenschappelijke uitgeverij zien. Omdat Van Doesburgh een gerespecteerde uitgeverij was, met name op het gebied van de geneeskunde, bracht dit een verhoogde status van Freud met zich mee. Freud en de psychoanalyse kregen daardoor de status van serieuze, medische wetenschap.

Ten tijde van de eerste uitgaven van Freud in Nederland heerste er een ware pioniersgeest onder enkele (zenuw)artsen. Artsen als Jan van Emden, de broers Johan en August Stärcke, Albert Willem van Renterghem, hadden oog voor de psychoanalyse als nieuwe wetenschap. Zij waren niet alleen op Nederland gericht, maar bezaten een brede internationale belangstelling. Ongetwijfeld werd dit enthousiasme gevoed door hun persoonlijke band met Freud — een enkeling had zelfs een psychoanalyse bij hem ondergaan. Vanuit hun enthousiasme vertaalden en becommentarieerden zij de eerste boeken van en over Freud. Dit samenspel van enthousiastelingen en een serieuze uitgeverij werd een jaar na de eerste uitgave nog eens versterkt door de Leidse hoogleeraar psychiatrie Gerbrand Jelgersma. Door zijn bekende rectorale rede 'Ongeweten geestesleven', waarin hij Freuds leer ter harte nam, kreeg de psychoanalyse academische erkenning. Daarmee liep Nederland internationaal gezien voorop. Mede door de goedkeuring van Jelgersma vond de psychoanalyse verder haar weg in wetenschappelijk Nederland. Maar Jelgersma's steun hield tevens een nuancering en relativering van de psychoanalyse in. Sceptis en distantie ten opzichte van de psychoanalyse en vooral haar behandeling sresultaten karakteriseerden Jelgersma. Nu Jelgersma echter achter Freud stond kon ook de psychoanalyse zich verbreden, tot terreinen buiten de medische wetenschap. Het pionierstijdperk der psychoanalyse was daarmee voorbij, en de popularisering van Freud zou op gang komen.

Noten

- 1 Voor verwijzingen inzake literatuur over Freud zie H. Stroeken, *Freud in Nederland*, p. 12-20.
- 2 S. Freud, 'Over de geschiedenis van de psychoanalytische beweging'. *Sigmund Freud Nederlandse Editie. De psychoanalytische beweging*. Amsterdam: Boom, 1990, p. 93.
- 3 A. W. van Renterghem, *Freud en zijn school. Nieuwe banen der psychologie*. Baarn: Hollandia, 1913.
- 4 S. Freud, *De sexuele beschavingsmoraal als oorzaak der moderne zenuwzwakte en Dwanghandelingen en godsdienstoefening*. In: *Zenuwen en zieleleven*, serie 3, nr. 5. Baarn: Hollandia, 1914.
- 5 A. Stürcke, 'De psychoanalyse vanuit theoretisch standpunt', *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1912 (16), p. 364-468.
- 6 L. Bouman, 'De Psycho-Analyse van Freud', *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1912 (16), p. 346-364.
- 7 W. P. Wolffensperger, 'Overzicht van de duiding der droomen volgens Freud', *Medische Revue*, 1913 (13), p. 237-250.
- 8 A. van der Chijs, Bespreking van Oskar Pfisters *Die psychoanalytische Methode. Eine erfahrungswissenschaftlich-systematische Darstellung*, *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1913, (17), p. 729-735.
- 9 K. Abraham, *De droom en de mythologie. Een bijdrage tot de psychologie van de mensheid*. Leiden: S.C. van Doesburgh, 1914.
- 10 H.A. Bosman-Jelgersma, H. P. Muller en M. Kiewiet de Jonge, 'Gerbrandus Jelgersma (1859-1942), psychiater' in: C. J. E. Kaandorp, J. J. E. van Everdingen, A. Mooij (red.), *Erflaters van de geneeskunde. Beroemde Nederlandse artsen beschreven door hun (kinds)kinderen*. Overveen / Alphen aan den Rijn: Belvedere / Medidact, 2002, p. 82.
- 11 Idem, p. 90.
- 12 Brief Jelgersma aan Van Eeden, 7 mei 1913. Archief Van Eeden, Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
- 13 G. Jelgersma, *Atlas anatomicum cerebri humani*. Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1931.
- 14 G. Jelgersma, *Leerboek der functioneel neurosen*. Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1897.
- 15 G. Jelgersma, *Open brief aan Bolland*. Leiden: Uitg. Gebr. v. d. Hoek, 1906.
- 16 Zie W. Otterspeer, *Bolland. Een biografie*. Amsterdam: Bert Bakker, 1996, p. 361, noot 53.
- 17 Idem, p. 365.
- 18 Idem, p. 366.
- 19 E. A. D. E. Carp, *Jelgersma. Leven en werk van een verdienstelijk Nederlander*. Lochem: De Tijdstroom, 1942, p. 59. Voor een overzicht van leven en werk van Jelgersma zie tevens I. N. Bulhof, *Freud en Nederland*, p. 120-143.
- 20 G. Jelgersma, 'Die theoretische Auffassung der Hysterie'. *Congresboek van het Premier Congres international de Psychiatrie, Neurologie, de Psychologie et de l'assistance des aliénés. Amsterdam 2-7 septembre 1907*. Amsterdam: J. H. de Bussy, 1908, p. 285-292.
- 21 Carp, p. 7.
- 22 C. Brinkgreve, *Psychoanalyse in Nederland*, p. 63.
- 23 G. Jelgersma, *Ongeweten geestesleven*. Leiden: S.C. van Doesburgh, 1914, p. 32.
- 24 Brief van Karl Abraham aan Sigmund Freud, 11 februari 1914. Sigmund Freud, Karl Abraham, *Brieve 1907-1926*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, p. 160.
- 25 Freud organiseerde zogenaamde woensdagavondbijeenkomsten bij hem thuis, die onder andere

- bezoekt werden door Alfred Adler, Wilhelm Stekel, Otto Rank en Hanns Sachs.
- 26 Brief van Sigmund Freud aan Karl Abraham, 15 februari 1914, p. 161.
  - 27 Zie daarvoor Brinkgreve, p. 255, noot 34, en H. G. M. Rooijmans, *99 jaar tussen wal en schip. De geschiedenis van de Leidse universitaire psychiatrie (1899-1998)*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 1998, p. 34.
  - 28 M. J. van Erp Taalman Kip, 'G. Jelgersma', *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1924, 5, p. 320.
  - 29 Reglement der Leidsche Vereeniging voor Psychoanalyse en Psychopathologie. Archief Westerman Holstijn.
  - 30 Zie Brinkgreve, p. 80-85; G. Blok en J. Vijselaar, *Terug naar Endegeest. Patiënten en hun behandeling in het psychiatrisch ziekenhuis Endegeest 1897-1997*, Nijmegen: Sun, 1998, p. 68.
  - 31 Zie A. J. Westerman Holstijn, 'Professor G. Jelgersma und die Leidener psychiatrische Schule', *Internationalen Zeitschrift für Psychoanalyse*, 1924, Heft 3, p. 253-257.
  - 32 Zie Blok en Vijselaar, p. 27-32.
  - 33 Ibidem, p. 66-77.
  - 34 Rondzendbrief en motie van de Leidsche Vereeniging voor Psychoanalyse en Psychopathologie, 22 november 1930. Archief Westerman Holstijn.
  - 35 Brief van Jelgersma aan Westerman Holstijn, 29 februari 1932. Archief Westerman Holstijn.
  - 36 Blok en Vijselaar, p. 77.
  - 37 G. Jelgersma, *Een geval van hysterie. Psychoanalytisch behandeld*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1915, p. vi en viii.
  - 38 *De Telegraaf*, 28 juni 1924.
  - 39 Idem, p. 84.
  - 40 Rooijmans, p. 38.
  - 41 *Internationalen Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse* 10, Heft 3, 1924.
  - 42 Jelgersma-nummer, *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1924, 5.
  - 43 G. Jelgersma, *De plaats der psychiatrie in de medische wetenschappen*. Leiden: S.C. van Doesburgh, 1919, p. 8.
  - 44 Idem, p. 24.
  - 45 Zie daarvoor H. Stroeken, 'Splitsingen in de Nederlandse psychoanalytische wereld', p. 51; Brinkgreve, p. 121-126.
  - 46 Citaat Brinkgreve, p. 126. Het betreft een brief van Jelgersma aan Westerman Holstijn, 22.12.1937.
  - 47 Brief Jelgersma aan (vermoedelijk) Westerman Holstijn, 1932. Archief Westerman Holstijn.
  - 48 Ontleend aan A. E. J. Holwerda, 'Simon Cornelis van Doesburgh'. *Leids Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*. Leiden: A. W. Sijthoff, 1907, b1-b10.
  - 49 W. Nijhoff, 'Simon Cornelis Van Doesburgh'. *Uitgever & Debitant*, 9 juni 1906, p. 360.
  - 50 H. S. Broekhuis, Kooyker: 'Met verschuldigde achting'. *125 jaar Boekhandel Kooyker te Leiden 1863-1988*. Leiden: Kooyker, 1988, p. 83.
  - 51 Holwerda, 1907.
  - 52 Idem.
  - 53 G. Jelgersma, 'Het incestcomplex. Eene klinische les I en II', *Nederlands Maandschrift voor Geneeskunde*, 1920, 1, (7), deel 1 p. 390-400; deel 2 p. 565-578; 'Eenige opmerkingen naar aanleiding van enkele toevallige waarnemingen. Klinische les', *Nederlands Maandschrift voor Geneeskunde*, 1928, nieuwe reeks, 7, p. 273-284.
  - 54 G. Jelgersma, *Psychologie en pathologische psychologie*. Inaugurale rede. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1899.

- 55 G. Jelgersma, *Ongeweten geestesleven*. Leiden: S.C. van Doesburgh, 1914; G. Jelgersma, *De wekdroom*. Leiden: S.C. van Doesburgh, 1930.
- 56 E. A. D. E. Carp, *Suggestie en suggestibiliteit*. Leiden: S.C. van Doesburgh, 1930.
- 57 D. Stigter, *Suggestie in hypnose als geneesmiddel*. Leiden: S.C. van Doesburgh, 1900.
- 58 D. Stigter, bespreking van *Zentralblatt für Psycho-Analyse*, *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1911, 55, 1, p. 1574-1575.
- 59 L. Loewenfeld, *Bewusstsein und psychisches Geschehen*. Wiesbaden: Bergmann, 1913 (in 1915 verschenen onder de titel *Het niet bewuste in ons zieleleven* bij Scheltema & Holkema te Amsterdam).
- 60 *Wiener Klinischen Rundschau*, 1913, nr. 36.
- 61 Zie 'Interview met oud-directeur H. E. Stenfert Kroese' in: P. Gijsbers en A. van Kempen (red.), *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinen. Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van uitgeverij Bohn 1752-2002*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 2002, p. 277-283.
- 62 Informatie van de heer H. E. Stenfert Kroese aan auteur, dd. 24 januari 2005.
- 63 'In memoriam H. E. Stenfert Kroese', *Leids Universiteitsblad*, 1958.
- 64 Informatie over de werkelijke gang van zaken is helaas niet teruggevonden in de archieven.
- 65 S. Freud, *Über Psychoanalyse* verscheen bij de uitgever Franz Deuticke; 'The Origin and Development of Psychoanalysis' werd gepubliceerd in *American Journal of Psychology*, 1910, 21, nr. 2/3, p. 181-218.
- 66 Voorbericht van J. E. G. van Emden, p. iv-v, 21 maart 1912.
- 67 Idem, p. iii.
- 68 Boekaankondiging van *Over Psychoanalyse*, door M. Langelaan. *Medisch weekblad voor Noord- en Zuid-Nederland*, 1912 (19), p. 58-59.
- 69 G. J. Heering, 'Om de menselijke ziel. De psychoanalyse en het geestesleven', *Onze Eeuw*, januari 1915, 1ste deel, p. 42-77 en p. 249-284.
- 70 Later genoemd *De Wereldbibliotheek*. Zie daarvoor hoofdstuk 4.
- 71 Van Emden, p. vi.
- 72 S. Freud, *On Dreams*. Londen: Heinemann; New York: Rebman, 1914.
- 73 Reclamefolder van S.C. van Doesburgh, 7 april 1913. Dossier Van Doesburgh, Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
- 74 J. Stärcke, 'De psychologie van het onbewuste. Een nieuwe wetenschap'. *De Telegraaf*, avondeditie, 12 januari 1912.
- 75 Stroeken, *Freud in Nederland*, p. 114.
- 76 Inleiding van J. Stärcke, p. viii.
- 77 Idem, p. viii.
- 78 Idem, p. x.
- 79 Idem, p. v.
- 80 W. P. Wolffensperger, Boekaankondiging van *De droom als uiting van het onbewuste zieleleven*, *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1914 (58), 1, p. 1091.
- 81 D. Stigter, Boekbespreking van *Über den Traum*, *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1912, (56), 2, p. 1087-1088.
- 82 S. Freud, *Reflections on War and Death*, New York: Moffat, 1918.
- 83 S. Freud, *Beschouwingen over oorlog en dood*, p. 40.
- 84 Van Emden, januari 1917, p. 3.
- 85 Idem, p. 4.